

KUR'AN TİLÂVETİNDE ARAP VE TÜRKLER ARASINDAKİ FARKLILIKLAR

Yavuz FIRAT
Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
yavuzfirat24@gmail.com

Öz

Kur'an'ı Kerim sesli olarak ilk defa Hz. Peygamber (a.s) tarafından okunmuştur. Hz. Peygamber (a.s)'ın Arap olması ve Arap dilinin doğası gereği seslendirme işlemi de doğal olarak bu dilin fonetiği içerisinde kalınarak gerçekleştirilmiştir. Öğrenmek ve okumak için büyük bir gayret içerisinde giren ashap, Hz. Peygamber (a.s)'ın okuyuş tarz ve keyfiyetini elde etmeye çalışmıştır. Gelen nesiller gerek tescil ve gerekse eda anlamında sözü edilen tarzı korumak için çabalarına rağmen yabancı toplulukların İslama girmeleriyle harfleri seslendirme, kelimeleri telaffuz ve edada farklı tarzların ortaya çıktığı görülmüştür. Hasılı, Kur'an'ın, Arap fonetiğini/luhûnunu dikkate almaksızın mûsiki'nin diğer melodi (şarkı-türkü) vs. tarzlarına benzer şekilde seslendirilmesi, orijinalinden sapma anlamına geldiği gibi onun kudsiyetiyle de bağdaşmamaktadır.

Anahtar kelimeler: Tilâvet, Fonetik, Tarz, Eda.

THE DIFFERENCIES BETWEEN TURKS AND ARABS IN RECITATION OF QURAN

Abstract

The Holy Qur'an was recited aloud for the first time by the Prophet Muhammad (pbuh). Since the Prophet (pbuh) was an Arab and due to the nature of Arabic language this recitation was realized within the limits of Arabic phonetics. The companions who did their utmost to learn and recite the Qur'an tried to attain the nature and style of Prophet's recitation. Despite the efforts of forthcoming generations to maintain the above mentioned style through recording and practice, by the entrance of non arabs into Islam it is observed that various styles were invented in vocalisation of letters, pronunciation of words and articulation. As a result it could be said that recitation of the Qur'an in a similar style to musical melodies (songs, ballads) is a deviation from the original and contradicts with its sacredness.

Keywords: Recitation, Phonetics, Style, Articulation.

Giriş

Mîladî 610 yılında Hz Peygamber (a.s)’a vahyedilmeye başlanan Kur’an, apaçık bir Arapça ile nazil olmuştur.¹ Adının, “okunan kitap” anlamında “Kur’an” olmasından anlaşılacağı üzere, ihtiva ettiği mananın dışında bir de okunuş keyfiyeti vardır. Okuma dendiği zaman, sessiz ve sözsüz özellikteki içsel okuma hariç, bu eylemde sesli sözlü harf ve kelimelerin varlığı anlaşılmaktadır. Söz konusu okuma eylemi Kur’an için düşünüldüğünde, ona ait harf ve kelimelerin seslendirilerek, metnin açık bir şekilde ortaya konması kastedilmektedir.

Kur’an’ı sesle okuma işini ilk gerçekleştiren zât, vahyin kendisine indiği Hz. Peygamber (a.s)’dır. Hz. Peygamber (a.s) okuduğu şekilde Kur’an’ı arkadaşlarına da öğretmiş, bu keyfiyeti garantiye almak için zaman zaman onlardan Kur’an okumalarını da istemiştir. Hatalar olduğunda düzeltilmiş, Kur’an harflerine verilecek sesleri öğretmiş ve böylece gelişigüzel okumaların önü alınmıştır. Güzel okuma maharetine sahip kimseleri seçerek yetiştirmiş ve diğer insanların Kur’an öğrenme isteklerini karşılamada onları bu kimselere yönlendirmiştir. Ashap içinde okuyuşuyla seçilmiş kimseler, Kur’an öğretiminde içtenlikle sorumluluk almışlar ve birbirlerine yardım etmişlerdir. İşin başında Kur’an öğretiminde böyle bir sistem kurulmuş ve süreklilik kazanmıştır. Kur’an kırâatinde güzel okuyuşuyla temayüz etmiş kimseler hiç eksik olmamıştır. Dolayısıyla Arapların kırâatinde med, kasr ve ses keyfiyeti gibi hususlarda hatalar olduğunda bunlar bilenlerce hemen tashih edilmiştir. İlk devirlerde genellikle öğretim işi şifâhen/ağz yoluyla yapılmış, görsellik ve sema/duyum, kırâat keyfiyetini ve verilen sesleri icrada belirleyici unsurlar olmuştur. Ancak İslamiyet gelişme gösterip fetihlerle etrafa yayılmaya başladığında Arap olmayan topluluklarla yüz yüze gelinmiş ve pek çok topluluk İslamiyeti kabul etmiştir. Arap olmayan yabancı unsurların Araplarla karışık hale gelmesinden sonra Kur’an kırâatine “lahn” denilen hatalar, irab hataları, hatalı ve bozuk telaffuzlar girmeye başlamıştır. Bilebildiğimiz kadarıyla okumaya yönelik hataların önlenmesine yönelik yazılı çalışmalar Ebu’l-Esved ed-Duelî (v. 69/688) ile başlamış ve devam etmiştir. Ebu’l-Esved ed-Duelî’nin Kur’an’a koydurduğu doğru okumayı hedefleyen noktalar/işaretler,² öğretim işindeki müşâfehe/telkin usulünün yanına yeni bir unsurun katılması anlamını taşımaktadır. Bu işlem, alan olarak Kur’an hattı üzerinde olsa da düzgün Kur’an öğretiminde kitâbet/eser te’lifinin nüvesini oluşturmuştur. Bundan sonra harfler, sayıları, mühmele/noktasız, mu’ceme/noktalı olanları, mahreçleri ve telaffuzda aldıkları seslere varıncaya kadar titizlikle üzerinde durulmaya başlanmıştır. Sözüünü ettiğimiz bu hususlar, hicri II. asırdan itibaren yazılmaya başlayan ilk İslamî kaynakların hemen hepsinin paylaştığı bilgiler arasında yer

¹ Şuarâ Sûresi 195.

² Husnî Şeyh Osman, *Keylâ Nuhtie fi’l-İmlâ*, Cidde 2005, s. 22-23.

almaktadır. Halil b. Ahmed el- Ferâhidî (v. 175/791) harflerin mahreçleri hakkında ilk çalışma yapanlardanır. Arapça “ذاق الحروف” “harfleri tattı” tabiri Halil b. Ahmed için kullanılmıştır. Harfleri tatmaktan maksat, harflerin mahrecini belirlemek için ağızı açarak fethalı/üstün bir hemze ile mahreci belirlenmek istenen harfi açıkça söylemektir. Halil b. Ahmed, harfi adeta bir cisim gibi ağız içinde o tarafa bu tarafa dolaştırarak en sonunda yerini belirlemiş ve mesela (أب، أت، أح، أع، أ) diyerek **B** harfinin mahrecinin dudaklar, **T** harfinin dil ucu, **H** ve **AYN** harflerinin ise boğaz ortası olduğunu söylemiştir. O, boğaz harfleri içinde **AYN** (ع) harfini boğazdaki harflerin en derinlikli harfi olduğunu belirleyip kitabının başına koymuş, merkez kabul edilen bu harfe uzaklık açısından en yakın harfleri belirleyip sıra halinde son harfe kadar gelmiştir. Son harf ise MİM harfi olmuştur. Yazdığı kitabına da “**Kitâbu'l- Ayn**” adını vermiştir.³

Ardından el- Ferâhidî'nin talebesi Sîbeveyh (v.180/796), hocasının verdiği bilgileri de içeren “el-Kitab” adlı detaylı kitabını te'lif etmiştir. Bu kitapta Arap dili lehçeleri ile bunlar arasındaki mukayeseler ve çıkarımlar yer almış, kırâatlara ilişkin hususlar ve bunların söylenmesinden/okunmasından meydana gelen farklı seslerle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Mesela harflerden, hemze'nin tahkîki, teshîli, beyne beyne'si, imâle ve fethi gibi hususlar söz konusu edilmiştir. Yine kitabında Sîbeveyh; harflerin sayısı, çıkış yerleri, mehmusu, mechûru, aslî ve fer'î olanları gibi, bu konuda nahivci, dilci ve kurrâ' nın alanlarında yapacakları çalışmalara bir esas teşkil etsin diye “Arap ses sistemi” üzerinde durmuştur.⁴ Öyle ki bundan böyle, kıraat, tecvid ve resmu'l-hat alimleri yazdıkları kitaplarda ses ve sesler konusuna eğilmişler, nahiv ilmi içerisinde değerlendirilen bu konuya özel bir yer vermeye başlamışlardır. Başlangıçta kitap te'lif ve tedvîni olmaksızın sadece muşâfehe ve telkîn üzere yetinilen ses ve sesler hususu, özellikle kıraat ve tecvid kitaplarında mühim bir konuma sahip olmuştur.⁵ Nitekim Avrupalı bilginler bile, ilk devirlerde Müslüman bilginlerin seslerle ilgili çok yönlü araştırmalara girmiş olduklarını dile getirmekten kaçınmamışlardır.⁶

İlk dönem bilginlerinin te'lif ettikleri sarf, nahiv, belağat, arûz, kırâat ve tecvid gibi eserlerde ses ve telaffuz keyfiyetlerine yer vermiş olmalarından maksat, Arap dilinin icrasında mevcut sesleri ortaya koymak ve özellikle bu seslerin Kur'an kırâati söz konusu olduğunda eda'ya yansıyan tonlarına dikkat çekmektir. Bu durum önem arz etmektedir. Yukarıda da

³ el- Ferâhidî, Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l- Ayn*, (tahkîk: Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmirâî), Beyrut 1988, I/47.

⁴ Sîbeveyh, Amr b. Osman b. Kanber, *el- Kitab*, (talîk: İmîl Bedi Yakup), Beyrut 1999, IV/572 vd. Muhammed Hassan et-Tayyân, *İlmu'l-Esvât İnde'l- Arab*, Şam 1994, s. 3. “*Mecmeu'l-Luğati'l- Arabiyye*”, Cilt: 69, sayı: 4, Teşrînu'l- evvel 1994, s. 777-802.

⁵ Muhammed Hessian et-Tayyân, *age*, s.11-12.

⁶ Muhammed Hessian et-Tayyân, *age*, s. 2.

değindiği üzere tabiiler döneminde özellikle Kur'an kelimelerinin irabı konusunda hatalar yapıldığı bilgisine sahibiz. Ancak harflerin hareketlerine göre almaları gereken sesler konusunda da kaçınılmaz olarak hatalar olmuştur. Nitekim kaynaklarda harflerin mahreçlerine ve sıfatlarına yer verilmiş olması bu gerçeğe işaret etmekte ve verilen bilgilerin tümü, feshatı bozulmamış bir Arap'ın seslendirmesi gibi Arap harflerini doğru seslendirmekten başka şeye hizmet etmemekteydi. İslama giren topluluklar ise sadece Arap değildi, yabancı pek çok kavimden oluşuyordu. Biz Türkler bu kavimlerden sadece birini oluşturuyorduk. Her bir kavmin kendine özgü alfabesi vardı. Harfleri ve kelimeleri seslendirmede farklı sesler çıkaran hançereye sahiptiler ve Arap alfabesinde olan bazı harfler onların alfabesinde yoktu. Böylece İslam'a giren toplulukların, bir Arap'ın bile eğitime muhtaç olduğu Kur'an harflerini seslendirme konusunda aşmaları gereken bir çalışma yapmaları gerekmektedir. Nitekim öyle de oldu. Hz. peygamber (a.s) zamanında Medine'de Mescid-i Nebevî'nin yanında Kur'an öğretimi için teşkil edilen Suffe örnekleri medrese ve Dâru'l- Kurrâ'lar İslam topraklarının her tarafına yayıldı. Kur'an öğretiminde uzman kişilerden Kur'an ta'lîm edildi. Hatta buna o kadar önem verildi ki, kırâat formlarının bir uzmandan alınması dışında tecvidin inceliklerinin de ancak "fem-i muhsin" denilen bir uzmanın ağzından/öğretiminden alınabileceğine karar verildi.⁷ Anladığımız kadarıyla tarihi süreçte bu usûle olabildiğince özen gösterildi. Ancak zamanımızda yüce kitabımızı okuma konusunda İslam âlemini bir bütün olarak düşündüğümüzde mesela, Kur'an'ın kendi dilleriyle nazil olduğu Arapların okuyuşuyla Türklerin okuyuşu arasında harfleri seslendirme, tecvid kurallarını icra ve tilâvet esnasında icra edilen nağme ve makamlar arasında bariz bir farkın olduğuna şahit olmaktadır. Tilâvet edilen Kur'an aynı fakat icrada sanki iki ayrı Kur'an dillendirilmiş olmaktadır. Bu hususiyet acaba daha ilk dönemlerden beri gelen bir durum mu, yoksa bu ayrımın izleri yakın geçmişte mi belirmiştir bilemiyoruz. Zira kitabet dışında bu işin sesli icrasının kaydına son yarım yüz yıldan biraz daha fazlası hariç, sahip değiliz. Aslında tarihi sürece baktığımızda Araplarla iç içe olmasak da onlardan bağlantısız da değildik. Osmanlı devletinin kuruluşunu takip eden yıllarda kırâat ilminde büyük bir usta olan İbn Cezerî (v. 833/1429) 'nin 797/1394 yılında Bursa'ya geldiğini ve orada önemli eserlerini kaleme almakla birlikte pek çok talebe yetiştirdiğini bilmekteyiz.⁸ Yine Şeyh Nasıruddin Tablâvî (v. 966/1558)'nin damadı ve en özel talebesi olan Şeyh Ahmed el- Mesyerî el- Mısırî (v.1006/1597), 9. asır ortalarında Mısır'dan hilafet merkezi İstanbul'a getirilip Eyüp Sultan Camiine imam tayin edilmiş, 1006 hicri tarihine kadar mezkûr camide Teysîr, Dürre, Tayyibe ve Takrib tariklerini okutmuştur. Sonra şeyh Ali el-Mansûrî (v.1134/1721), hicri 1088

⁷ Muhammed Mekkî Nasr, *Nihâyetu'l- Kavli'l- Müfîd*, Beyrut 2003, s. 13.

⁸ Mustafa Atilla Akdemir, "*Zübdetu'l-İrfân" Adlı Eserin Metodolojik Tanımı ve Tahlili*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999, s. 26.

yılında Mısır'dan İstanbul'a gelmiş ve Mısır tarikini okutmuştur.⁹ Kırâatte uzman olan bu zatlar milletimizin evlatlarına kırâatı ta'lîm etmekle birlikte, herhalde okuma esnasındaki tarzlarını da vermişlerdir. Bütün bunlara rağmen Kur'an tilâvetinde Araplar ve Türkler arasında söz konusu icrada bazı farklılıklar meydana gelmiş ve bugün bu ayrıma dikkat çekmek için Türk usûlü, İstanbul tarzı vs. gibi ayırımlara gidilmiştir.¹⁰

Buna bir akademisyenin ifade ettiği gibi belki "mahalli okuyuş" denmesi daha doğru olur.¹¹ Çünkü her milletin mahalli okuyuşunda bile

⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetu'l-Hullân fi İzâhi Zübdeti'l-İrfân*, İstanbul 1287 Hicri, s. 5-6.

¹⁰ Faruk Beşer Yeni Şafak Gazetesinde "Dinde Milliyetçilik" isimli peş peşe yazdığı bu konuya dair iki makalesinde Türk usûlü veya İstanbul tarzı Kur'an okuyuşlarını *sanatsal/artistik* ya da *şov okuyuşlar* olarak isimlendirir, Kur'an'ın anlamını örtmeye yönelik bu okuyuşlarla İslam'ın kültürelleştirilmesinin ve millileştirilmesinin hedeflendiğini söyler. Cumhuriyet dönemi ulusçuluğun kendine özgü bir din oluşturmak istemesinin hedeflerinden birinin de Türk usûlü Kur'an tilâveti olduğunu iddia eden yazar, bu okuyuşlarda sergilenen makamların ruhu değil nefsi tatmine yönelik olduğunu vurgular. http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Faruk_Beser/dinde-milliyetcilik/, (02-04.11.2012).

Yazarın yazılarında yer verdiği iddialarında haklılık tarafları olmakla beraber, Kur'an okuma tarzı meselesinde bizce kastetmek istediği şeyi biraz aşmış bulunmaktadır. Zira yazarın cumhuriyet dönemi Kur'an okuma tarzı olarak ifade ettiği bu Türk tarzının tamamen cumhuriyet döneminin ürünü olduğunu söylemek oldukça zordur. Eğer böyle olsaydı yazar nispeten haklı olabilirdi. Ancak bunu söylemek kolay değil. Yani cumhuriyetle birlikte bir okuma tarzı sonlandırılmış ve başka bir tarz başlatılmış değildir. Çünkü bu birden bire sağlanabilecek bir şey de değildir. Kanaatimce, sanata ve onun icrasına ağırlık veren bir millet olarak bu okuma tarzı (Allah bilir ya) sanatsal bir icra olarak son dönem Osmanlı geleneğinden gelmektedir.

¹¹ Mehmet Akif Koç, "Kur'an Kırâatinde Türklere Özgü Mahalli Okuyuş Sorunu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51:2 (2010), s. 82.

Mehmet Akif Koç, Mekke'de gerçekleşen uluslararası Kur'an-ı Kerim'in hıfzı, tilâveti ve tefsiri yarışmasında jüri üyesi olarak bulunmuş, çeşitli ülkelerden katılan yarışmacıların arasında Türk yarışmacıların da yer aldığı bu yarışmada Türklere özgü "mahalli okuyuş"un prim etmediğini görmüştür. Bu konuda bize özgü "mahalli okuyuş"tan yakın olan yazar, "diğer okuyucular arasında tarz bakımından nitelik, bizim hafızlarla onlar arasında ise neredeyse mahiyet farkı vardı" demektedir. Yazar, evrensel kabul edilmesinde tereddüt gösterilemeyecek Arap tarzı karşısında bizim kendimize özgü mahalli okuyuşumuzdaki ısrarımızın siyasî ve psikolojik iki temel sebepten kaynaklandığını söylemektedir. Bunlar; tarihte tüm müslümanlara önderlik yapan bir millet olarak, hiç değilse Kur'an'ı öğretmede önderliğimizi devam ettirerek, salt ilmî bir meselede siyasî bir duruşu tercih etmemiz, bir de, (herhalde) evrensel kimliğimize zarar verecek endişesiyle "büyük oranda sanal tehdit algıları yüzünden" bize özgü mahallilikten kurtulamamaktır. (Bkz, ilgili makale, s. 82, 85-87).

Yazara katılmamak mümkün değil. Zira zikredilen sebeplerin izlerinin içimizde bulunduğunu söylemezsek doğru davranmış olmayız. Bu gibi durumlarda içimiz, bize ait olanın doğru görülmesi ve kabul edilmesinden yana tavır alıyor. Ancak bundan kurtulmamız lazım. Yazarın bahsettiği bu yarışmaya geçmişte yarışmacı olarak katılan ben de, dile getirdiği şeylere aynen şahit oldum. Balkanlardaki bazı ülkelerin İslam topluluklarını temsilen yarışmaya katılan yarışmacıların hepsi, okuyuş tarzında biz

neredeysse farklılıklar olabilmektedir. Mesela mahalli okuyuşla Türk okuyuşunu kastettiğimizde, kendi okuyuşumuzun içerisinde ses, nağme ve makam bakımından farklı tonları duyabilmekteyiz. Yani milletimizin okuyuşu arasında bile bir birlik mevcut değildir. Bunların tümü Türklere özgü mahalli okumalar olmaktadır. Dolayısıyla kendi okuyuşumuzla Arapların okuyuşunu kıyaslamaya kalktığımızda ise kendimize has tarzımızla onlardan bariz bir şekilde ayrılmaktayız.

Kur'an tilâvetinde tarz meselesi konuşulduğunda, (bizde) ilgili ilgisiz herkes bir kanaat ifade etmekte, doğruyu araştırıp bulmak yerine çoğunlukla kulakların âşına olduğu yerel tarzlar savunulmaktadır. Bazılarımız ise, eskiden böyle bir şey yoktu, bu mesele nereden çıktı, öyleyse şimdiye kadar bizim okuyuş keyfiyetimizin hükmü..? gibi sorularla bu işle uğraşmanın doğru olmadığını söylemektedir. Hatta kendi tarzımızdan Arap tarzına geçildiği takdirde bize ait bir değerden mahrum kalacağımız bile dile getirilmektedir. Evet! Alışık olduğumuz şeyleri korumaya yönelik duygularımızın harekete geçmesi açısından meseleye bakıldığında savunmacı tavırları anlayabiliriz. Ancak tarzımızın, egemen ve orijinal görülebilecek Arap tarzına uzaklığı bu işle uğraşan bizleri rahatsız etmekte ve bizleri buna en azından yakınlaşmaya zorlamaktadır. Böyle olması gerektiğinin birçok sebepleri bulunmaktadır. Zira eskiden dünya milletlerinin birbirleri ile ilişkileri şimdiki gibi değildi. Milletler birbirlerini her yönüyle bilme imkânına sahip olamıyorlardı. Şimdi ise pek hızlı iletişim araçlarının varlığıyla küçülen dünyamızda herkes birbirinden haberdar olabiliyor. Örneğin Kur'an tilâvetiyle ilgilenen bir Türk, hem ülkemiz hem de diğer İslam ülkeleri kârî'lerinin okuyuşlarına çok rahat ulaşıyor ve bir değerlendirme yapabiliyor. Kendi okuyuş tarzımız ile diğer okuyuş tarzları arasında bariz farkları görünce, farklılığın nereden geldiğini, hangisinin daha sahil ve orijinal olduğunu düşünmekten edemiyor. Bu konuda kaynakları kim daha iyi anlıyor ve bu dilin fonetiği hangi tarzı destekliyor? gibi sorulara mecburen cevap bulmaya çalışıyor.

İşte tam da bu noktada bizleri bu münakaşadan kurtaracak ve bu konularda imdad edecek köklü gerçekler, (bereket ki) kaynakların vurguladığı hususlar arasındadır: Bunlar, "Kur'an okuma işinin ilk etapta Arabistan bölgesinde ortaya çıktığı, Arap dili içerisinde kalınarak gerçekleştiği, yine Hz. peygamber (as)'ın kendilerine ta'lîm ederek icrada referans gösterdiği bazı kişilerin öğretimiyle ekolleştiği, bu anlamda sistemleşmeye gidilerek gelenekleştiği ve zaman içerisinde inkıtasız akıcılığını elde ettiği" gerçekleridir. Anlaşılabacağı üzere bunlar sapmalardan bizleri koruyacak yönlendirici sabitelerdir. Buna göre okuma eyleminde

Türklere taklit ettikleri ve sesleri Arap fonetiğine uymadığı için dereceye giremediler. Mahreç tespiti iyi yapılamayan ve birbirine benzer olarak telâffuz edilen harflerin yanı sıra, ötrelerde harflere "Ü" sesi verilmesinin büyük dikkat çektiği bu okuyuş tarzı Arapların gülmesine sebep oluyordu. Anlaşılan tilavette tarz meselesi önemlidir ve üzerinde durulması gerekmektedir.

şahit olunacak dikkat çekici bir farklılığın/sapmanın olması halinde, belirleyiciliğin, kaynakların yanı sıra bu konuda bilgi ve beceriyi almış bir Arap veya onun gibi birisine ait olduğu kendiliğinden açığa çıkmaktadır. Öyleyse elbette eksende olması ve kendisine uyulması gereken/*mukteda bih* okuma tarzı, gelenekte var olan icazet usulünden nasiplenmiş ve böylece Kur'an kırâatinde uzmanlaşmış, anadili Arapça olan biri ya da onun gibi birinin okuyuşu olacaktır. Yani bizim gibi Arap olmayanların gerekli usûl ve eda biçimini almadan, sadece mahalle Kur'an Kursunda veya camiinde hafızlık yapmış olmaları sebebiyle kendi fonetik ve seslerine dayanarak bu konuda Araplara nispetle belirleyici olamayacaklardır. Çünkü her dilin fonetiği diğerlerinden farklılık arz etmektedir. Biz ancak kendi dilimizle alakalı bir hususta belirleyici olabiliriz. Aksi takdirde böyle bir şey yaptığımızda birilerine; "kendilerine ait malumları olan şeyleri" onlara ta'lim kabilinden yakışsız bir şey yapmış oluruz.

Kısacası, Kur'an okuma işinde Arap dili kullanılacağından, her milletin tilâvet hususunda biraz Araplaşması gerekecektir. Bu cümlenin delalet ettiği Arap fonetiği gerçeği de dahil olmak üzere bu makalede Araplarla bizim okuyuşumuz arasındaki farklara değinilecektir. Yukarıda da bahsettiğim üzere bu farklılıklar; "**sıra ile harflerin hareke sesleri, incelik kalınlıkları, harfler arası kurallardaki keyfiyetler/sıfatlar, bir de uygulanan nağme ve makamlardan**" oluşmaktadır. Sıraladığımız bu ana konulara ilişkin bağımsız başlıklarla değerlendirmeler yapılacaktır. Böylece Arapların okuyuşuna nispetle okuyuşumuzda gözlenen farklılıklar tashih edilebilirse birlik sağlamış ve evrensel olana ulaşmış olacağız. En azından okuma konusunda onlarla aramızdaki mahiyet farkını gidermiş olacağız.¹² Şimdi sırası ile bahsettiğimiz bu farklılıklara değineceğiz. Bu hususta düzeltilecek ilk iş harflere verilen sesler olacaktır.

1. Arap Harfleri Ve Aldıkları Seslere Riayet Edilmesi

Arap alfabesinde lam elif ile birlikte 29 harf bulunmaktadır. Bir şeyin ucu kıyısı anlamına gelen harf, sesin bir tarafı veya onun bir parçasıdır. Eğer insan nefesi iradeli olarak bir mahrece dayandırılırsa ses meydana gelir ve bu da bir harf olur.¹³ Dolayısıyla harflerin resimleri sadece onları tanımak içindir. Bizim ilgileneceğimiz harflerin isimleri değil, o isimleri meydana getiren ve telaffuzunu sağlayan harflerin hareke ve sükûn halleriyle okunuşlarıdır.¹⁴ Harflerin hareketlerine göre aldıkları sesler ise, o harflerin o dildeki ses yapı ve özelliklerini gösterir. İşte bu, ses ilmi/ fonetiktir. Çünkü fonetikte, bir dilin ses özellikleri, harflerin sahip olduğu sesler, seslerin rengi

¹² Mehmet Akif Koç, *agm*, s. 82.

¹³ el-Kârî, Molla Ali b. Sultan, (Aliyyu'l-Kârî), *el- Minehu'l-Fikriyye alâ Metni'l- Cezeriyye*, ts, s. 12.

¹⁴ Ali Rıza Sağman, *Sağman tecvidi*, İstanbul 1958, s. 8-9.

ve tonu gibi hususlar incelenmektedir.¹⁵ Seslerin hava ile nakledilmeleri esnasında beliren fizyolojik özellikler ve telaffuz keyfiyetleri olan fonetik, Kur'an-ı Kerim'in kırâatı için söz konusu olduğunda, bu özellikler kırâatların eda keyfiyetlerinde kendini göstermektedir. Zira bu eda biçimleri daha çok ses görüntülerinden ibarettir. Örneğin hemzenin vurgulanması, teshîl, ibdâl ve hazfedilmesiyle okunması gibi hususlar, çeşitli ses görüntüleri ve bugün fonetik/ ses ilmi başlığı altında etüt edilmesi gereken hususlardır.¹⁶

Tabii ki, bu konuda öncelikle harflerin hareketlerine göre bağımsız olarak aldıkları sesler ele alınmalı ve uzman kişilerin harflere verdikleri sesler dikkatle izlenmelidir. Ayrıca sadece Arap alfabesinde yer alan bazı harflerin telaffuz keyfiyeti de yine önem arz etmektedir. Bu konuda harfler arasında hareke seslerine göre bir ayırım yapmak gerekirse harfler iki kısma ayrılmaktadır. Harfler aslî ve fer'î olmaları bakımından veya sıfatları itibarıyla pek çok ayırımı tabi tutuldukları gibi yine sıfat dairesi içerisinde kalınlık ve incelik bakımından da ayırımı tabi tutulmuşlardır. Kalın sesli harfler kalınlık sıfatını haiz olan isti'lâ (استعلا) harfleridir. Bunlar (خص ضغط) ibaresini oluşturan harflerden oluşmaktadır. Bunlar fetha halinde (A sesi), kesre halinde (I ile İ arası) bir ses ve damme halinde ise kalınca (U sesi) almaktadırlar. Yani bu harflerin seslendirilmesinde dil kökü kabarıp sesler üst çeneye yükselmektedir. Harflerin ses doğrultusunda okunucu yukarı doğrudur. Tabii ki hareketlere göre değişebilmektedir. Mesela fetha halinde harfin sesi daha dik iken diğer iki harekede biraz eğimlidir. Aynı durum harfin uzatılması durumunda da gözlenen bir keyfiyettir. Özetle kalın sesli harflerde harf telaffuz edilirken ses üst çeneye doğru yükselmektedir. Mesela Kur'an'ın nüzûlü döneminde Arap, kalın sesli harfi telaffuz ederken (ص) harfi için SA deyip SE demiyordu, ya da Peltek (ط) harfi için ZA deyip ZE demiyordu. Aynı durumu diğer kalın sesli harflerde de gözetiyordu.

Kalın sesli harflerin dışında kalan diğer harfler ise ince sesli istifâle (استفالة) harfleridir. Bunlar (انشر حديث علمك سوف تجهز بذا) harfleri olup, fetha halinde E sesi, kesre halinde İ sesi, damme halinde ise U sesinin ince tonunu almaktadır. İnce sesli bir harfin damme halindeki ses tonu kalın sesli harfin ses tonundan farklıdır. İnce ve kalın sesli harflerin dammeli hallerinde aldıkları U sesinin tonları farklı olmaktadır. Tabiri caiz ise U sesinin bir ince bir de kalın tonu vardır. İnce sesliler U sesinin ince tonu noktasından, kalın sesliler ise kalın tonu noktasından seslendirilmektedirler. Kısaca bizim seslendirmelerimizde çok yaygın olan ve bize has tarzıyla dikkatleri çeken Ü

¹⁵ Alican Dağdeviren, "Kur'an'ın fonetik İ'câzı", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 20(2009/2), s. 51.

¹⁶ et-Tayyan, age, s. 12; Necdet Çağıl, *Kıraat Olgusu Çerçevesinde Kur'ân'ın Belağat ve Fonetik Yapısı*, İlahiyat Yayınları Ankara 2005, s. 17, 22.

sesi Arap dili fonetiginde bulunmamaktadır. Bir Arap asla (مؤمنون) kelimesini telaffuz ederken bizim gibi (MÜ'MİNÜN) demez. (مستهزؤون) kelimesini (MÜSTEHZİÜN) diye seslendirmez.

İnce seslilerin fetha halindeki uzatılma hallerine gelince, bir Arap ince sesli bir harfi fetha işareti ile uzatırken bazılarımızın yaptığı gibi ne sırf A sesi ne de E sesi ile uzatır. Gözlemediğimiz kadarıyla E ile A arası bir sesle uzatmaktadır. Yani (ما) derken MÂ ya da MÊ demez. Orta bir sesle uzatır. Mesela eğer doğru telaffuz eder ve uzatırsak LÂLE kelimesindeki LÂ sesine benzer bir sesle uzatır. İnce sesli harflerde harfin ses yönü ağızın alt kısmı ve dışı yöneliktir. Anlatımdan ziyade bunlar bir uzmanın seslendirmesinden duyulmalı, taklit edilerek alınmalı ve öylece nakledilmelidir.¹⁷

Yine Arap dili fonetiğinde, bizim ve İranlıların telaffuz ettikleri "O" sesi bulunmamaktadır. Mesela "Hoca veya Kova" derken seslendirdiğimiz "O" sesini bir Araptan Kur'an kırâatinde duymamız mümkün olmaz. Halbuki Kur'an okuyan İranlı veya Türklerden bazen "O" sesine benzer bir ses veya aynısını duyabilmekteyiz. Mesela, "ta'lemûn" (تعلمون) yerine "ta'lemon" diye seslendirmek gibi. Sakınmamız gereken bu durum, Kur'an fonetiğinde dikkat edilmesi gerekenlerden biridir.

Kur'an fonetiği ile ilgili bahsettiğimiz bu hususlar, harflerin seslendirilmesi meselesinde basit hususiyetler gibi dursa da öyle değildir ve fonetiğine uygun Kur'an kırâatinde işin alt yapısını oluşturan temel şeylerdir. Zira fonetiğine uygun sesler verilmediğinde harfler birbirleriyle karışmakta, biri diğerinin yerine geçmekte ve lafızların bozulmasına sebebiyet vermektedir. Sıradan Arapça bir metni bile bozan uyumsuz sesler, Kur'an kırâatinde kulakları tırmalayan daha kötü bir hata haline gelmektedir. Harflerin doğru seslendirilmesi, onlardan şekillenen kelimelerin doğru anlaşılmasını sağlamak ve lafızların işaret ettiği anlamları göstermektedir. Dilde bir kural haline gelmiş "ألا لفاظ قوالب المعانى" "lafızlar/sözcükler manaların kalıplarıdır" kuralının gereği böylece doğru seslerle gerçekleşmiş olmaktadır.

2. Hızlı Okuma Alışkanlığının Terkedilmesi

Kur'an kırâatinde diğer İslam ülkeleri okuyucularından ayrılan bir yönümüz, Kur'an'ı çok hızlı okumamızdır. İnternet ortamından ve çeşitli vesilelerle bazı Arap ülkelerine gittiğimizde gördüklerimizden hareketle

¹⁷ Bir üstadın ağızından duymak ve görmek için Eymen Rüşdî Suveyd'in videolarına bakınız: İnternet ortamında Eymen Hoca (المقدمة الجزرية في علم التجويد) isimli programının 6. bölümü- 4 ila 9. dakikaları arasında bu hususlara yer vermektedir. <http://www.youtube.com/watch?v=y9wXxAW5HX8> (Erişim tarihi: 16 Mart 2013).

diyebiliriz ki, hızlı Kur'an okuma alışkanlığı sadece bize ait bir özellik gibi durmaktadır. Zira Araplar çocuklarına Kur'an öğretiminde çok dikkatli davranmakta ve asla harflerin birbirine karıştırılmasına fırsat vermemektedirler. Bir hata meydana geldiğinde hemen düzeltmektedirler. Hatta hafızların ders dinletmelerinde *hadr* tarzı içerisinde kalarak her bir harfi açıkça telaffuz etmelerine ve medleri asgari ölçülerde uzatmalarına tanık olmuşuzdur. Biz de ise, hızlı Kur'an okumak sanki bir fazilet gibi algılanmakta ve hızlılıkta insanlar adeta birbiriyle yarışa girmektedirler. İşin kötüsü bu alışkanlık Kur'an'ı çok iyi biliyor anlamında değerlendirildiğinden özellikle çocuklara Kur'an öğretilirken özendirilmekte ve bir defa alışıldı mı artık ister hafızlık çalışmaları isterse diğer okumalarda terk edilememektedir. Bu alışkanlık terk edilmesi gereken bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Zira Yüce Allah Kur'an'ı tertîl ile/ tane tane açıkça okumamızı bize emretmektedir. Tertîl okuyuşunda harfler adeta birer inci dizimi gibi sıralanmalıdırlar. Kaynaklar hızlı okumanın isim ve keyfiyetini ifade ederken duruma açıklık getirmektedirler. Okuma en hızlı olarak *hadr* kavramıyla adlandırılmakta ve bunda keyfiyet olarak hiçbir harfin kaybolmasına ve hiçbir tecvid kuralının ihmaline fırsat verilmemektedir. Dolayısıyla *hadr*'da harf kaybolması ve tecvid kuralı ihmalı gibi kırâatın sahih olmayacağı ve tilâvet diye isimlendirilemeyeceği aşırılıklardan sakınmak gerekmektedir.¹⁸ Hafızlık yapan kimselerin çalışma esnasındaki hızlı kırâatları sadece kendilerini ilgilendirdiği için "zemezme" adı verilen ve bir tür *hadr* okuyuşu sayılan okuma biçimi ile çalışmalarına izin verilmektedir.¹⁹ Bunun ötesinde *hadr* okuyuşundan daha hızlı okumaların *hezrame* veya *tahlîl* olduğu ve bu özellikteki okuyuşların haram olduğu kaynaklarda vurgulanmaktadır.²⁰ Zira bu okuyuşta bazı harfler kaybolmakta, med miktarlarına asgari ölçülerde bile riayet edilmemekte, öyle ki bu tarzda okuyanların bazen ilk söyledikleri kelime anlaşılmakta gerisi bir ses ve uğultudan ibaret kalmaktadır. Memleketimizde, ölen kimseler için adet haline getirilmiş hatim indirme merasimlerinde, hafızlık çalışmalarında ve ramazanda teravîh namazı kırâatlarında sözünü ettiğimiz okuma örneklerine sıkça rastlanılabilir. Vefat törenlerinde hatim okumak için Kur'an cüzleri dağıtıldığında, bazılarının on dakika içerisinde bir cüz'ü bitirdiği törene katılanların malumudur. Yine ramazan ayında ya maç saatine yetiştirmek veya başka amaçlarla teravîh namazını yirmi dakikadan daha az zaman içinde kıldırın ve namazda ne okuduğu belli olmayan jet imamların varlığı bir başka olumsuz gerçektir. Teravîh namazlarında bu vasıfta imamların camilerinde namaz kılmanın tercih edilmesi ise diğer düşündürücü bir gerçektir. Bu tür dînî etkinlik ve vecibelerin içeriği olmadığı

¹⁸ İbn Cezerî, Ebi'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dımeşkî, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, (tah: Ali Muhammed ed-Dabba'), Beyrut ts, I/207.

¹⁹ Muhammed Mekki Nasr, *age*, s. 19.

²⁰ Mehmet Zihni Efendi, *el-Kavlu's-Sedîd fi İlmi't-Tecvid*, İstanbul 1316, s. 27; Muhammed Mekki Nasr, *age*, s. 19.

gibi fizikî/zahiri şartları da gerçekleşmemektedir. Manevî vebalden başka bir sonuç getirmeyen bu tür olumsuzluklar birer sorun olarak çözüm beklemektedir. Başta Kur'an'ı Kerim'i öğreten biz öğreticiler olmak üzere ilgili herkesin bu sorunlara çözüm noktasında katkı vermesi gerekmektedir.

3. Ğunne Sıfatını Haiz Harflerde Bu Sıfatın Belirtilmesi

Ğunne sıfatının ilgili yerlerde belirtilmesi, memleketimizde ta'lîm ve tashih-i hurûf dersi almış az sayıdaki okuyucu hariç, dikkat etmediğimiz bir eksikliklerdir. Bu eksiklik yine, yukarıda sözünü ettiğimiz hızlı okuyuşumuzdan kaynaklanan bir kusurdur.

Ğunne, harf telaffuz edilirken hayşum/genizden çıkan bir sestir. Ğunne inilti sesine benzer ve tecvid ilminde bir sıfat olarak geçer. Bu sıfat ister harekeli, ister sakin, ister açık/izhar ister gizli/ihfa, isterse idğam edilmiş olsun **mîm** ve **nûn** harfine özgü, onlardan asla ayrılmayan lazım bir sıfattır.²¹ Sıfat mıdır harf midir tartışması da yapılmıştır. **Mîm** ve **nûn** harfinin bir cüz'ü/parçası olması itibariyle harf, sesinin uzaması kısalması sebebiyle de bir sıfat olarak kabul edilir. Onun için terim olarak, mîm ve nûn harflerinin cisminde bitişik uzayan bir sestem ibarettir denilmiştir. Bu sesin genizden çıkışında dilin bir işlevi de söz konusu olmamaktadır.²² **Mîm** ve **nûn** harflerinin şeddeli, idğamlı, ihfalı, iklablı (مِنْ نَارٍ، مِنْ نَارٍ، مِنْ نَارٍ) okunuşları vardır. Okunuşlarında ğunne sıfatının en mükemmel hali öncelikle şeddeli okunuşlarında, sonra idğam edilmişlerinde, sonra ihfa ve iklab hallerinde, sonra da izhar ve harekeli okunuşlarında bulunur. Bunlardan ğunne sıfatının güçlü/en mükemmel olarak gösterilmesi gereken üç grup örnek aşağıda verilmiştir.²³

- Mîm ve nûn harflerinin şeddeli örneği : (هَمَّتْ), (النَّعِيمِ)
- İdğam edilmiş örneği: (مِنْ مَاءٍ), (إِنْ نَشَأْ)
- İhfa, dudak ihfası ve iklab örnekleri: (مَنْصُودٍ), (بِعَتَصِمَ يَا اللَّهُ), (يُنَبِّئُ)

Ğunne, harfin kuvvetli oluşunun alametlerinden olup, şeddeli olduğunda bu sıfatın uzatılarak/tutularak gösterilmemesi okuyuşta bir eksiklik sayılmaktadır. Dolayısıyla şeddeli veya o vasıfta sayılan durumlarda harfin ğunnesinin iki hareke/bir elif miktarınca tutulması kırâatın gereklerindedir.²⁴ Bazı Arap okuyucuları ise, imamların, ğunne sesinin belli

²¹ el- Gîsî, Mekkî b. Ebî Tâlip, *er-Riâye*, (tah: Dr. Ahmed Hasan Ferhat), Ürdün 1996, s. 131; el-Kârî, *age*, s.69.

²² Suâd Abdulhamid, *Teyşîrurrahman fî Tecvîdi'l-Kur'an*, 2003, s. 103.

²³ Muhammed es-Sadık Kamhâvî, *el-Burhân fî Tecvîdi'l-Kur'an*, Beyrut ts, s. 9-10; Ebû Muhammed, Mahmud b. Rafet b. Zulet, *Ahkâmu't-Tecvid ve't-Tilâveh*, Endülüs 2004.

²⁴ Safâkusî, Ali b. Muhammed en-Nûrî, *Tenbîhu'l- Ğâfilîn ve İrşâdu'l- Câhilîn*, (tashih: Muhammed eş-Şâzelî en-Nîfer), s. 78-79; Kamhâvî, *age*, s. 9;

bir miktar uzatılmasını ifade eden hareke veya med ölçüsünün belirlenmediğini söylerler. Sadece, şeddeli ve idğamlı olan, ihfa olandan; ihfa olan izhar olandan; izhar olan da harekeli olandan uzundur, derler. Ölçü ancak bir uzman/fem-i muhsin'den öğrenilerek alınır ve günnenin uzatılması okuma hızı ile uyumlu bulunur. Tahkik okuyuşunda daha uzun, tedvîrde biraz az, hadr'de ise daha da azdır.²⁵ Arap okuyucuların özenle dikkat ettiği bu durumlara birliği sağlama açısından bizim de dikkat etmemiz gerekmektedir.

4. İhfa Harfleri Öncesindeki Tenvin Ve Sakin Nûn'un Sesine Dikkat Edilmesi

Sakin nûn; harekesi olmayan lafız, yazı, vasıl ve vakıf halinde var olan harftir. Fiil, isim ve harflerde, kelime ortası veya sonunda bulunur. Tenvin ise, ismin sonuna bitişen zaid/fazladan olan sakin nûn'dur. Tenvindeki sakin nûn telaffuz ve geçiş halinde var olup, yazı ve vakıf halinde ise bulunmayandır.²⁶

Sözünü ettiğimiz sakin nûn'un okuma esnasında ihfası/gizlenmesi esnasında sesinin ince ve kalın oluşu ile ilgili Türk ve Arap okuyucuları arasında farklılık bulunmaktadır. Türk okuyucuları sakin nûn'un ihfası halinde ittifakla onu hep ince seslendirmektedirler. Türkler dışında Arap ve diğer Kur'an okuyucularını dinlediğimizde sakin nûn'dan sonra istifâle harfi gelirse "onu" ince, isti'la harfi gelirse bu takdirde de kalın olarak seslendirdiklerini görmekteyiz. Buna yönelik bilgi -benim görebildiğim kadarıyla- memleketimizde Türkçe yazılmış tecvid kitaplarında bulunmamaktadır. Her ne kadar ulaşabildiğim eski kaynaklarda mezkur uygulamaya dayanak olacak bilgiye rastlamış olmasam da, yeni kaynaklarda böyle bir bilgi yer almaktadır. Öyle ki bu bilgi geçtiğimiz asırda yazılan Arapça manzum eserlerde bile nazmedilmiştir.²⁷

5. İklâb ve Dudak İhfası'nda Dudakların Formu

İklâb; tenvin ya da sakin nûn'dan sonra (ب) "ba" harfi gelirse, tenvin ya da sakin nûn'un (halis/gizli) bir mîm harfine dönüştürülmesine denir. Bir telaffuz işlemi olan iklab'ta şedde bulunmaz. Bu işlemde yer alan ilk harf (sakin nûn veya tenvin) de ğunne sesi vardır. Dolayısıyla kendisinde ğunne sıfatı olan bir harf yine ğunneli bir harfe dönüştürülmektedir. Sözü edilen ikinci harf ise (م) mîm'dir. Bu sebeple, hem dönüşen hem de dönüştürülende

²⁵ İnternet ortamında Eymen Rüşdî Suveyd' (المقدمة الجزرية في علم التجويد) isimli programının 10. bölümü- 40 ila 43. dakikaları arasında bu hususlara yer vermektedir. <http://www.youtube.com/watch?v=4hSi9iIII> (Erişim tarihi: 2 Nisan 2013).

²⁶ Muhammed Mekki Nasr, *age*, s.117.

²⁷ Atiyye Kâbil Nasr, *Ġâyetu'l- Murîd fi İlmi't-Tecvîd*, Kahire 2000, s. 72; Abdulhamîd, *age*, 2001, s. 105; Ebû Muhammed, *age*, s. 28;

ğunne gerekli olup, her halde ğunnenin belirtilmesi lazımdır.²⁸ Mesela (هَنِئًا)
(أَنْ بُورِكَ), (بِمَا)

İlk tecvid eserlerinden biri olan Qîsî'nin (H.437/1045) "Riâye" sinde iklâb bu şekilde anlatılmakta ve tenvin ya da sakın nûn'un "ba" harfi yanında (م) mîm harfine dönüştürülmesinin gerekçesi verilmektedir. Hemen ardından aynı eserde bu işlemin bir idğam ameliyesi olmadığı ve bir dönüştürme/iklâb işlemi olduğu vurgulanmaktadır. Mahreçleri birbirine uzak olması sebebiyle nûn ve tenvîn'in "ba" harfine idğam edilememesi bir tarafa, mahreçleri birbirine yakın mîm ve "ba" harfi bile yan yana geldiğinde yine mîm "ba" ya idğam edilmemektedir. Mesela (وَهُمْ بِرَحْمَةٍ) örneğinde olduğu gibi.²⁹ Bu ikinci örnek, "ihfâ-i şefevî" diye isimlendirilen kuralın örneğidir. Tenvin ya da sakın nûn'un dönüşümünden sonra ğunnenin belirtilmesi gerekir. Zira ihfa işlemi, ne izhar ne de idğam olup, ikisi arasında şeddesiz ğunneli bir durumdur.³⁰ İklâb da ihfanın bir çeşidi³¹ olduğuna göre bunda da ğunne ile harfin ihfâsı gerekmektedir. Aynı şey "ba" harfinden önce gelen sakın mîm'de de (yani ihfâ-i şefevîde) geçerlidir.³² Mîm harfi yazıda açıkça bulunmasına rağmen ğunne ile ihfa olup/gizlenmektedir. Mîm harfinin gizlenmesi/ihfâsı demek, tamamen yok olması demek değildir. Mahreci olan dudaklara az dayanması sebebiyle mîm'in biraz zayıflayıp gizlenmesidir.³³ Zira ihfa'nın; harfin dönüştürülmesi veya dönüştürülmemesi gibi kısımları vardır.³⁴ "Ba" harfinden önce sakın mîm'in gelmesi durumu ikinci ihfa şekline bir örnektir. Yani bu işlemde harfin dönüşmesi olmayıp, zayıflayıp gizlenmesi söz konusudur. Sonuçta yukarıda verdiğimiz her iki örnek grubunda da telaffuz bakımından bir fark bulunmamaktadır.³⁵ Yani iklâb'ta, telaffuz anında dönüşümden kaynaklanan gizli mîmi veya dudak ihfasında gerçek sakın mîm'i gizleyerek okumaktan dolayı dudaklar basitçe kapalı bulunur. Bu esnada mim harfinin ğunnesinin belirtilmesi anlamında genizde ğunne sesi biraz uzatılır. Kısaca iklâb ve dudak ihfası (harfi dudakta gizleme) meselesi budur.

Memleketimizde öğrenip uyguladığımız kadarıyla iklâb ve dudak ihfâsı yukarıda anlatılandan farklı değildir. Yani iklâb, dudaklar basitçe kapalı halde yapılmaktadır. Ancak Araplardan duyduğumuz televizyon ve internet ortamında da gördüğümüz kadarıyla, onların birçoğu bizim gibi

²⁸ el- Gîsî, *age*, s. 266.

²⁹ el- Gîsî, *aynı yer*.

³⁰ Safâkusî, *age*, s. 101.

³¹ Tablâvî, Nâsiruddîn Muhammed b. Salim, *Murşidetu'l-Muşteğîlîn fî Ahkâmî'n-Nûni's-Sâkineti ve't-Tenvîn*, (tah: Yahya Hilal es-Serhân), Bağdat 2002, s. 89-90.

³² İbn Cezerî, *age*, 1/222.

³³ Muhammed Mekki Nasr, *age*, s. 122.

³⁴ Safâkusî, *age*, s. 100,

³⁵ Safâkusî, *age*, s. 101.

dudaklarını basitçe kapatmıyor, hem tenvin ve sakin nûn hem de sakin mîm'i, dudaklar açık şekilde telaffuz ediyorlar. Memleketimizden bir akademisyen konuştuğu Kâbe imamlarının birinden; "iklâb'ta dudakların biraz açık, arasına bir defter sahifesi yatay vaziyette sığacak şekilde yapılması gerektiği" bilgisini nakletmektedir.³⁶ Benzer şekilde hocalarımız bize, iklâb'da, iki dudak arasında bir sigara kağıdının kalınlığı ölçüsünde bir açıklığın olmasından bahsederlerdi. Bunun anlamı, iklâb ve dudak ihfasında dudakların birbirine sıkıca bastırılmaması demektir. Fakat yukarıda da bahsedildiği üzere, Arapların birçoğunun iklâb ve dudak ihfasında dudaklarını açmaları ve neredeyse nohut tanesi sığacak kadar bir boşluk bırakmaları gerçeği, iklâb kuralının uygulaması konusunda insanı ikileme götürmektedir. Tabii böyle bir uygulamanın şu sakıncasını da dikkate almak gerekir. Dudaklar açık konumda iklâb veya dudak ihfasında, dönüştürülen gizli veya dudak ihfasındaki sakin mîm, telaffuzda hiç yer almamakta, kaybolup gitmektedir. Öyleyse iklâb ameliyesi de gerçekleşmemektedir. Neticede, hangi uygulama daha doğru, sorusunu akla getirmektedir? Sonuç olarak varılan bu ikilemde uygulamaların hangisinin daha doğru olduğunu düşünürken gönlüm Arapları taklitten yanaydı. Çünkü Kur'an onların diliyle nazil olmuştu ve bu bir dil meselesiydi. Bu uygulamaya alışmam gerekir diye düşünüyorken şu gerçeğe rastladım.

Kırâat uzmanı Eymen Rüşdi Suveyd,³⁷ internette İbnu'l-Cezerî'nin "Mukaddime" isimli tecvidini şerh ederken konuya ilişkin şu enteresan olayı nakletmektedir:

"Kırk yıl veya daha uzun zaman önce Mısır'da kurrâ imamlardan birinin aklına bir şüphe gelir. Şöyle ki, (تَرْوِيهِمْ بِحِجَارَةٍ) derken mîm'i açıkça okuyoruz. Mesela (الْإِنْسَانُ) veya (أَنْفُسَكُمْ) derken ihfâ halinde dil bir eylemde bulunmaz. Dil ucu, nûn harfinin mahrecinden uzaklaşır ve sesi de gider.

³⁶ Mehmet Akif Koç, *agm*, s. 83.

³⁷ Kendisine yer yer referansta bulunduğumuz Eymen Rüşdi Hoca aslen Suriyeli olup 1955 yılında Şam'da doğmuştur. Geçtiğimiz asrın ünlü kâriflerinden olan Suriyeli Abdulaziz Uyûn es-Sûd, Muhyiddîn el-Kürdî, Kahireli İbrahim Ali Şehâte es-Semennûdî, Âmir es-Seyyid Osman başta olmak üzere pek çok zevattan kıraat okumuş, Aşere Suğra ve Aşere Kübra ilimlerinde icâzet almıştır. Tecvîd ilminde uzmanlığına dair icâzetini Kahire Kırâat Enstitüsü (Ma'hedu'l-Kırâât)' nden 1981 yılında almıştır. **İbn Ğalbûn** (vef. H. 399) 'un "**et-Tezkire fi'l-Kırââti's-Semân**" isimli önemli eserini tahkik etmiştir. 1978 yılından itibaren Suudi Arabistan'da olup Cidde şehrinde ikamet etmektedir. İkra' (إقرا) Televizyonunda tecvid ve kıraat dersi programları yapmaktadır. Kıraat-ı Aşere ilminde doktora ünvanına sahiptir. Rabitâtu'l-Alemi'l-İslamî'ye bağlı "Uluslar arası Kur'an'ı Kerim'i Ezberletme Organizasyonu"nda müsteşardır. Kırâat ilminde en güvenilir senedlere (isnad) sahiptir. Eymen Hoca ile Hz. Peygamber (as) arasında 27 kişi mevcut olup bu sened zamanımızın en güvenilir (yüce) senedidir. Tanıtımını yapan internet sitesi onu zamanımızın İbn Cezerî'si saymaktadır. Bak: (http://ar.wikipedia.org/wiki/رشدى_أيمين)

(سويد)

Sadece geride ğunnesi kalır. Ancak (ترميمهم بحجارة) derken mîm harfini dudakta açıkça okuyor ve bu sebeple dudakları kapatıyoruz. Kalkıp buna ihfâ diyoruz. Bu nasıl ihfâ ? Demek ki böyle ihfâ olmuyor. O zaman nûn harfinde ihfâ yaptığımız gibi mîm harfinde de yapmalıyız. Nûn'un ihfâsında dil ucunu kullanmadığımız gibi mîm'in ihfâsında da dudakları kullanmamalıyız" der kendi kendine. İlk etapta bu zatın fikrine karşı çıkan alimler olsa da sahip olduğu ilim ve mevki ve de Kahire Radyosundaki Kur'an kayıt ve yayın işlerinden sorumluluğu sebebiyle muhalefetten etkilenmez. Sesi güzel kârîlerin radyodan Kur'an okuma istekleri halinde onları kendi fikrine zorlaması ve ancak öğreteceği üzere okumaları halinde izin vereceğini söylemesi ve birçok talebesi aracılığıyla bu uygulamanın yayılmasını sağlar. Abdulbasit, Husari, Mahmud Ali Benna ve Mustafa İsmail'i bu konuda eğitir ve öylece radyoda okutturur. Körfezde artık bu şekilde okuma ve öğretme keyfiyeti yaygınlaşır, herkes iklâb ve dudak ihfâ'sının bu şeklini duyar. Yani dudaklar kapatılmadan biraz boşluk (furce) bırakılır.

Eymen Hoca, "alimler bu durumu hoş karşılamadılar. Lübnanlı Tahir el Fişnî "bu ne biçim ihfa diye mezkur zatın okuyuşuna karşı çıktı" diyor ve devamla, "ben de tam yirmi yıl bu okuyuş biçiminin doğruluğuna inandım ve öyle okudum. Sonra kendi kendime neden başka bir tarikte değil de sadece bu zat tarikiyle bu böyle geliyor dedim ve araştırmaya koyuldum. Okuyucular ve ilgili alimlerle görüşmem sonucu (أَنْ هَذَا الْأَمْرُ مُخَدَّثٌ) bu işin yeni bir iş olduğunu anladım. Bana bu konuda yeterli ve ikna edici cevabı ise Trablus kârîsi Şeyh Salahaddin Kebbâre verdi" demektedir.³⁸ Salahaddin Kebbâre 1950'li yıllarda mezkur düşüncenin sahibinden kırâat-ı seb'a okumuş. Bu zat o zamanlar herkesin okuduğu eski usul üzere iklâb ve dudak ihfâsını yapıyormuş. Mesela (ترميمهم بحجارة، مِنْ بَعْدِ) derken, dudaklar kapalı halde telaffuz ediyormuş. Aradan 10 yıl kadar bir zaman geçmiş. Bir fırsat doğmuş, Salahaddin Kebbâre kırâat-ı aşereyi mezkur zattan okumak için tekrar Mısır'a gittiğinde, ona ihfâ yaparken dudaklar arasında bir boşluk (furce) bırakacaksın demiş.

Eymen Rüşdi Hoca, dudaklar arasında bir boşluğun olmayacağını gerekçesini şöyle açıklıyor: (ترميمهم بحجارة) derken birinci kelimenin sonu mîm harfi ile bitiyor. Bu halde dudaklar tabii olarak kapalı hale geliyor. Ardından henüz dudaklar açılmadan be harfi telaffuz edilmeye başlanıyor ve bu esnada dudaklar açılıyor. Şimdi hangisi daha kolay? Boşluk koyarak okumak mı

³⁸ Şeyh Muhammed Salahaddîn Kebbâre 1921 yılında Lübnan'ın Trablus Şam şehrinde doğmuştur. Dindar bir ailenin çocuğudur. 1941 yılında hıfzını ikmal etmiş, 1945 yılında Mısır/Kahire'de kârî es-Seyyid Osman'dan Şatıbiyye Tariki üzere Kırâatı Seba'yı okumuş ve aynı zattan 1960 yılında Kırâatı Aşereyi ikmal etmiş ve icâzet almıştır. Salahaddîn Kebbâre Lübnanlı bir kârîdir. İnternet ortamında tilâvet örnekleri mevcuttur. Bak: (http://ar.wikipedia.org/wiki/الشيخ_محمد_صلاح_الدين_كبارة).

yoksa dudaklar kapalı iken okumak mı? Dili bozulmamış fasih konuşan Arapların haberler anlamına gelen (أَلْبَاءُ) veya koku anlamına gelen (عَنْبٍ) kelimesini telaffuz ederken dudaklarda boşluk bıraktıkları görülmüş müdür? Halbuki onlar nûn harfini mîm'e kalbederek telaffuz etmektedirler. Öyleyse iklâb ve dudak ihfâsının telaffuzunda dudaklarda bir boşluk olacak görüşünün bir temeli yoktur. Buna bir temel bulmaya çalışılsa sözü edilen kârî'in yaptığı gibi bu ancak kıyas-ı fasid/ yanlış kıyas olabilir. Kaldı ki şimdi insanlar furce/boşluk konusunda da birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Kimi şu kadar, kimi bu kadar kimi de orta yolu bulmaya çalışarak bir tutarsızlık içerisinde bulunmaktadırlar. Eymen Hoca bu anlamda, bizim de makalemizin başında ifade ettiğimiz öğrenim ve öğretimde yazılı kaynaklar ve onların gelenekten gelen doğru uygulamalarının birlikteliğinin önemine vurgu yapıyor ve okuma işinde nevzuhur oluşumların temelini ise şöyle gerekçelendiriyor:

(إِعْمَالُ الدِّهْنِ فِي نُصُوصِ الْأُمَّةِ بَعِيداً عَنِ التَّلْقِي الْمَنْطُوقِ)

“Okuma işinde yeni çıkarımlar; gelenekten gelen eda yönünü dikkate almadan imamların koydukları kurallarda i’mal-fikir/fikir jimnastiği yapmaktan kaynaklanmaktadır” diyor.³⁹ Konuyla ilgili özel bir araştırma yapan diğer bir akademisyenin nihaî olarak vardığı sonuç da, “iklabta dudakların birbirine azıcık değmesi, dil ucunun serbest kalarak, genizden gelen ğunne sesinin en az bir elif uzatılması, maklub olan mim’in zatının tamamen kaybolmayıp birazcık gizlenmesidir” şeklinde olup Eymen Hoca’nın söylediğine uygun düşmektedir.⁴⁰ Ancak yukarıda zikri geçen bu nevzuhur icat, sadece telaffuz edilmekle kalmamış, Arap aleminde yeni yazılan bazı tecvid kitaplarına da bir kural gibi girmiştir. Mesela bu kitaplarda İklâb’ın keyfiyeti anlatılırken, “ba harfinin yanında dudaklar kapatılmaksızın yahut sıkıca bastırılmaksızın mîm’in ihfâsı/gizlenmesi ve küçük bir delik/furce bırakılması” bilgisi yer almaktadır.⁴¹ Arap aleminde üstelik otoriter bir kârî tarafından ihdas edilen bu durum gibi okuyuş sapması olarak nitelendirilebilecek yanlış yönelimler, herkesin daha dikkatli olmasını zorunlu hale getiriyor. Kırâat örfünün tespitine önem verilmesini ve kuralların icrasının keyfiyeti konusunda özen gösterilmesini gerekli kılıyor.

³⁹ İnternet ortamında Eymen Hoca (المقدمة الجزرية في علم التجويد) isimli programının 10. bölümü- 16 ila 30. dakikaları arasında bu hususlara yer vermektedir. <http://www.youtube.com/watch?v=wGypTG6g8yU> (Erişim tarihi: 16 Nisan 2013).

⁴⁰ Ali Çiftçi, “Kur’an Okuyucularının Uygulamasında İttifak Sağlayamadıkları Bir Konu Olan İklâb’ın Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 2011, s. 253.

⁴¹ Husnî Şeyh Osman, *Güzel Kur’an Okuma, (Hakku’t-Tilâveh)*, (çev, Yavuz Fırat), Ankara 2005, s. 248; Ğanim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâs fî İlmi’t-Tecvid*, Ürdün 2002, s. 143- 144; Abdulhamid, *age*, s. 173.

6. Ra Harfinin İncelik ve Kalınlığına Dikkat Edilmesi

Kur'an kırâatinde dikkat edilmesi gereken hususlardan bir tanesi de Râ (ر) harfinin kalın ya da ince okunması meselesidir. Gerek balkanlarda yaşayan müslümanların okuyuşlarında gerekse memleketimizde Ra harfinin sesine fazla dikkat edilmemektedir. Sıradan insanlar değil, Kur'an öğretmekle sorumlu kimselerin bile bu harfin hakkını vermemesi, küçük hata/lahn-ı hafî olarak kabul edilen bu hatanın yaygınlığını göstermektedir. Öyle ki pek çok imam, müezzin ve ilgili kurumlardaki Kur'an Kursu öğreticileri, Râ harfinin incelik ve kalınlığına dikkat etmeden seslendirmektedirler. Genellikle kalın okunduğu yerlerde hep ince okunmaktadır. Ses bozukluğu, haliyle şekil ve kalıp bozukluğunu da beraberinde getirmektedir. Bunun için İngiltere'de "Râ Harfinin Telaffuzunu Koruma Cemiyeti" adlı bir teşkilat kurulmuş, cemiyetin tüm üyeleri "râ" harfinin doğru telaffuz edilmesini sağlamak amacıyla kendilerini görevli kabul etmişler, (okuyucu), konuşmacı ve spikerleri denetleyerek bu harfi yanlış telaffuz edenleri sürekli uyarmışlardır.⁴² Haiz olduğu sıfatları, nasıl telaffuz edileceği, incelik ve kalınlığının keyfiyeti her tecvid kitabında anlatılan bu harf için kaynaklara başvurmak ve egzersiz yapmak özellikle okuyucu ve öğreticiler için kaçınılmazdır.

7. Harekelerde Dudakların Formu/ Dudak Talimi

Harekelerde dudakların formu meselesi, tilâvet esnasında dudakların alması gereken şekille ilgilidir. Her işin yapıldığı bir şekli olduğu gibi Kur'an okuma esnasında harflerin hareketleriyle alakalı dudakların alması gereken biçimler vardır. Bunları usulünce yapmak, tilâvetin adabından olup, her harfin yerinde ve hareketiyle telaffuz edilmesine imkan sağlar. Sözü edilen hususlar memleketimizde yazılan tecvid kitaplarında daha çok "Dudak Ta'limi" başlığı altında ele alınır ve incelenir.⁴³ Ulaşabildiğim Arapça kaynaklarda bu konuda özel bir bölüme rastlamış değilim. Bir kitapta konu ile ilgili olarak, harflere verilen hareketlerin isimlerinden hareketle kısaca şu bilgi verilmektedir. Özetle yazar, "harfin üzerine konan işaret/fetha/üstün'e, fetha denmesinin sebebini bir harf bu işaretle seslendirildiğinde ağzın biraz açılıp dudakların normal görünümde olması şeklinde açıklamaktadır. Harfin önüne konan işaret/damme/ötre'ye damme denmesi bu işaretle dudakların ileriye doğru yumuk olmasındandır. Bu halde dudaklar normal değildir ve şekli değişmiştir. Bunun gibi harfin altına konan işaret/kesra/ esre'ye kesra denmesi ise, alt dudağın biraz alçalması ve alt çenenin biraz kırılması sebebiyledir. Ancak dudakların görünümü yine normaldir. Araplar gerek hareketleri ve gerekse uzatılan harfleri telaffuz ederken dudakların alması

⁴² Yasin Kahyaoğlu, *Arap Dili Fonetik ve Telaffuz Problemi*, s. 6. <http://www.onlinearabic.net/forum/RTE>

⁴³ Ali Rıza Sağman, *Sağman Tecvidi*, İstanbul 1958, s. 38. Bu konuda yazı yazarlar genellikle Ali Rıza Sağman Hoca'nın eserinden iktibas ederler.

gereken formda bir selika ile bunları doğru yaparlar. Fakat Arapçayı konuşan pek çok kimse özellikle damme ve kesra'dan sonra gelen sakin bir harfi doğru düzgün yapamamaktadırlar. Bu konuda alıştırma yapmaları gerekmektedir." sözleriyle bizim dudak ta'lîmi dediğimiz hususa işaret etmekte ve bunun önemi üzerinde durmaktadır.⁴⁴ Burada dikkatleri çeken husus, damme işareti olan harfte dudakların formunun normal olmayışdır. Mesela, Ke-Su-Ra (كثْر) dediğimizde dammeli harf olan peltek Se'de dudaklar öne doğru yumulmakta ve normalliği bozulmaktadır. Bu tür örneklerde farklılık yoktur. Ancak "sakin harfte dudaklar önceki harfin harekesinin doğrultusuna tabiidir" ve "bütün izhar ve dil ihfaları da bu hükme göre icra edilir" diye bizde kurallaştırılmıştır.⁴⁵ Mesela, (نَبِيٍّ كَرِيمٍ), (كُنُوتٍ), (عَفُورٍ حَلِيمٍ), (لَهُمْ) gibi örneklerde kurala göre (lehum) deki sakin mîm He harfinin dammesiyle, (ğafûrun) kelimesinde sondaki tenvin yani sakin nûn Ra harfinin dammesiyle, (kuntum) kelimesindeki sakin nûn damme sesiyle ve gelen harfte dammeli olduğu için dudaklar yumulu olarak damme sesiyle ve yine (nebiyyun) kelimesindeki tenviden bedel sakin nûn yine damme sesiyle bitmelidir. Yine (مَنْ يُؤْمِنُ), (مَنْ يُؤْمِنُ), (عَلَيْهِمْ مَوَاصِدَةٌ), (لِمَنْ يُفْتَلُ), (مَنْ يُطُونُ), (سُنْبَلَةٌ) gibi kelimelerde idğam ve iklâb olan yerlerde sakin harften sonra gelen harfin dammesine uyum sağlamak için dudaklar yay gibi ileri doğru uzatılarak telaffuz edilmektedir. Örneklerdeki harf ilişkileri kesradan dammeye, fethadan dammeye ve dammeden dammeye diye değerlendirilmekte ve bu halde dudaklar normal değil yumuk haldedirler.⁴⁶ Bizler dudak ta'lîmi dersi aldığımızda hocalarımız tarafından böyle öğretildi ve dudaklarımız buna göre alışkanlık kazandırıldı. Söz konusu uygulamaları İstanbul'daki bazı hocalar bilir ve onlardan ders almış olanlar da böylece öğrenmiş olur ve gittikleri yerlerde öğretirler. Ancak televizyon ve internet ortamında verilen Kur'an öğretimi ders halkalarında izlediğimize göre Arap aleminde örneğini verdiğimiz yerlerde dudakların aldığı formlara izin verilmemektedir. Öyle ki okuyucu, mesela ilgili örneklerdeki sakin nûn veya sakin mîm harfini telaffuz edip ğunnesini uzatırken şayet dudakları dammeye kaçarsa, hoca onu ikaz etmekte ve sakin harfe damme sesi/işareti verme diye ikazda bulunmaktadır. Yani örneklerdeki gibi yerlerde sakin nûn veya sakin mîm harfinin ğunnesi, dudaklar normal/düz halde iken uzatılmakta ve sadece gelen dammeli harfte dudaklar ileri doğru yay haline getirilmektedir. İşte bu ve buna benzer uygulamalar Arap okuyucularla Türk okuyucular arasında dudak ta'lîmindeki uygulama farklılıklarıdır. Vav (و) hariç her hangi bir harfi sakin okuduğumuzda dudaklarımızın biçim olarak normal olduğunu tecrübe

⁴⁴ Husnî Şeyh Osman, *age*, s. 47-48. Bu kitap, tarafımdan "Güzel Kur'an Okuma" adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Bak: (Güzel Kur'an Okuma, (Hakku't-Tilâveh), (çev, Yavuz Fırat), Ankara 2005.

⁴⁵ Ali Rıza Sağman, *age*, s. 40.

⁴⁶ Ali Rıza Sağman, *age*, s. 40-43.

ile tespit ettiğimize göre, dudakların biçimi meselesinde Arapların uygulamasının külfetsiz ve dolayısıyla benimsenen şekil olması daha uygun görünmektedir.

8. Kur'an Tilâvetinde Sesi Kullanma Biçimleri

Genellikle insanlar; seslendirecekleri sözleri ait oldukları topluluklar, aşına oldukları sesler, dinledikleri ya da duydukları müziksel formlar ve makamlara göre seslendirirler. Seslendirilecek metin Kur'an olduğunda, okuyucunun alışık olduğu tavır ve tarzlar nispeten ona da yansır. Nitekim Kur'an'ı Araplar kendi tarzlarına göre, diğer milletler, mesela Sudanlılar, Mağripliler veya biz Türkler kendi üslup ve tarzımıza göre kırâat ederiz. Böylece harfler ve kelimeler aynı fakat seslendiriliş bakımından melodik tarzlar ayrıdır. Alışık olunan tavır ve tarzlardan kaynaklanan ses renkleri Kur'an'a yansımaktadır. İşte bu durum, yine birliktelik sağlamamız gereken Kur'an kırâatinde ümmetin halklarını birbirinden ayırmaktadır. İşin arzu edilmeyen tarafı da, tarzlar yarışı ve iddialarının insanları ihtilafa sürüklemesidir. Nitekim Arapların, Türklerin okuyuşunu, Türklerin de Arapların okuyuşunu önemsiz gördüklerine dair değerlendirmelere zaman zaman şahit olmaktadır. Artık günümüzde bu anlamda olumsuzlukları gidermenin vasıtaları çoğalmıştır. Dolayısıyla Arapların okuyuşlarını diğer İslam toplumlarındaki okuyucuların çoğunlukla taklit ettiği şekilde ya taklit etmek ya da en azından Arap tarzıyla kendi tarzımızı birleştirmek suretiyle bir senteze gitmek bizim için birleştirici bir yol olarak görünmektedir.

Bu sözlerimizle orijinallikten kaçtığımız ve taklitçiliği önemseydiğimiz anlaşılmalıdır. Çünkü Kur'an kırâatinde iyi okuyanı taklit gerekir. Bu işlem ister karşımızda okuyuşunu dinleyip kendisinden öğrendiğimiz canlı, isterse sadece dinlediğimiz ama yanımızda olmayan biri olsun fark etmez. Eğer amaç bir tarz dahilinde sesi kullanma becerisi elde etmek ise usta birini sürekli dinleyerek ve ona katılarak taklit etmek, nağmeli seslendirmeler için kaçınılmazdır.⁴⁷ Taklit, düz okuyuşlar için de gereklidir. Zira onda da yine bir tarzı elde etmek amaçtır. Bütün bu çabalar orijinallikten kaçış değil, aksine her hangi bir tarzda okunan ve orijinal olanı elde etmek içindir. Zaman zaman tekrar ettiğimiz ve bir kural haline gelen "Kur'an, ancak bir fem-i muhsinden alınır" sözü tüm ifadelerimizi içinde barındırmaktadır.

Önemli olan Kur'an tilâvetini düzgün yapmak ve sesi ölçülü kullanmaktır. Çünkü Kur'an'ı güzel okumakla ilgili Hz. Peygamber (a.s)'ın pek çok sözü vardır.⁴⁸ Burada ayrıca Kur'an makamla okunabilir mi okunamaz

⁴⁷ el- Akrahâvî, Zeydan Mahmud Sellâme, *Esâlîbu't-Ta'lîm İndel-Kurrâ ve'l- Mukriîn*, Ürdün ts, s. 70.

⁴⁸ Buharî, Muhammed b. İsmail el-Buharî, *Sahîhu'l- Buharî*, İstanbul ts, Tevhid, 31, 32, 44, 52; Fedâilu'l-Kur'an, 19, 31. Müslim, Müslim b. Haccac el- Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, İstanbul ts, Müsafirîn, 232, 233, 234, 235, 236. İbn Mace, Ebî Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenu İbn Mace*, İstanbul ts, İkame 176. Nesâî, Ali b. Bahr en- Nesâî, *Sünenu'n-Nesâî*, İstanbul ts, İftitah 83. Ebû Dâvûd, Süleyman b. el- Eşas, *Sünenu Ebî Dâvûd*, İstanbul

mı meselesinin derin ayırımına da girmeye gerek yoktur. Zira bu konudaki ihtilaf yine kaynaklarımızda mevcuttur.⁴⁹ Kur'an düz olarak makamsız da makamlı da okunabilir. Şunu ifade etmek gerekir ki, Kur'an'ı makamla okumaya karşı çıkanların temel gerekçeleri, makamla okuyan kimselerin kırâatlarının *lahn* denilen hatadan beri olmadığı düşüncesine dayanmaktadır. Böyle bir okuyuşta alışılmış kırâat tarzından çıkılarak onun belirlenmiş nitelikleri terk edilmekte ve bir takım yapmacık seslere yer verilmektedir. Böyle okuyan kimseler, tilâvetin gereklerine bağlı kalırlarsa kendi uydurdukları yapmacık seslerinden vaz geçecekler, kendi yapmacık seslerine uyarlırsa o zaman da kırâatın gerektirdiği şeyleri yapamayacaklardır. Sonuçta bunlar, uzatılması gerekeni kasretmekte, kısa okunması gerekeni de uzatmakta, sakın harfi harekelemekte ve harekeliyi sakın yapmakta, idğam edilmesi gerekeni izhar ve izhar yapılması gerekeni de idğam yapmaktadırlar. Özetle yapmacık seslerle Kur'an okuyanlar, kırâatte caiz olmayan pek çok şey icat etmekte ve nağmelerde aşırılık yapmakla insanların dikkatini tilâvetten ziyade kendi güzel seslerine çekmektedirler. Halbuki bu okuyuş sakıncalıdır.⁵⁰ Güzel ses Kur'an'ı daha da güzelleştirir ve güzelliğine güzellik katar. Ancak bunun da yine aşılmayacak bir çerçevesi vardır. Kur'an okuyucu sesini kullanma ve makam icrasında/musikîde büsbütün serbest değildir. Mesela Kur'an, musikî kalıpları içerisine dökülerek besteli olarak icra edilen diğer musikî ezgileri gibi okunamaz. Hicri dördüncü asırda mevâli denen kimselerden bunu gerçekleştirmeye uğraşanlar, hatta musikî aletleri eşliğinde mizmarlar ile okumak isteyenler olmuştur. Bu tür eylemler kişinin -ricâl ilminde yer bulan adaletini yok eden ve şahitliğinin kabul edilmesine engel olan durumlar olarak nitelenmiş ve yasak bid'atler olarak kabul edilmiştir.⁵¹

Kur'an, tecvid kurallarına uymak şartıyla musikî unsurlarına yer verilmeksizin düz olarak okunabileceği gibi, belli bir makamın ses dizisini esas alarak serbest, irticalî/ doğaçlama ile de okunabilir. Kur'an, tilâvet esnasında doğaçlama olarak onu okuyan kimse tarafından tecvid sistemleri dahilinde bestelenir.⁵² Dinî musikî içerisinde yer almakla birlikte, kaside, ilahi, mevlid hatta birçoklarının okuduğu ezan okunuşundan farklılık arzeder. Çünkü diğerlerinde tecvid ilmi kurallarının icrası beklenmez. Bunlar Kur'an'ın okunuşuna nispetle doğaçlama olarak daha serbest bestelenirler. Sesi kısa tutma, uzatma, kıvrır kıvrır yapma, renklendirme gibi kullanımlara daha müsaittirler.

ts, Vitr 20. Ayrıca Kur'an'ı güzel okumayı ifade eden hadislerin değerlendirmesi için bak: (Abdulmecit Okçu, *Kur'an Tilâvetinde Ezgi*, Dînî Araştırmalar Dergisi, cilt 10, sayı 28, Mayıs Ağustos 2007, s. 213...).

⁴⁹ Muhammed Mekki Nasr, *age*, s. 21; Ahmet Madazlı, *Tecvid İlmi*, Kayseri 1994, s. 166.

⁵⁰ İbn el- Bennâ, Ebî Ali el-Hasen b. Ahmed, *Beyânu'l-Uyûb Elletî Yecibu En Yectenibehâ el-Kurrâu*, (tah: Ğanim Kadûrî el- Hamed), Ürdün 2001, s. 44; el- Akrabâvî, *age*, s. 64.

⁵¹ Ebû Zeyd, Bekir b. Abdullah, *Bideu'l-Kurrâ el- Kadîme ve'l-Muasırâh*, S. Arabistan 1990, s. 11- 12.

⁵² Nuri Uygun, *Kur'an'ın Musikî ile Okunması*, <http://www.dinvehayatdergisi.com>

Her şeyden önce makam eşliğinde sesi kullanırken Arap fonetiği/ luhûnu kırâatte hakim olmalıdır.⁵³ Çoğul kalıbındaki “luhûn”, kırâatte hata yapmak anlamını taşıdığı gibi, okunan kelamı süslemek anlamına da gelmektedir. Yeter ki elhân yani nağme ile kırâat, Kur'an'ı başkalaştırmasın. Çünkü elhân mubah olup, kırâatın güzelliğini artırmaktadır.⁵⁴ Öyleyse Arap luhûnu ile kırâattan amaç olarak, insanın tabiatı ve seciyesi gereği kendiliğinden gelen okuma biçimi kastedilmekte, Kur'an'ın yücelik ve parlaklığını, güzelliğini gideren nağmeler kastedilmemektedir.⁵⁵ Burada söz konusu okuma ile Kur'an tilâvetini kastettiğimize göre, insan tabiatından gelen okuma ile de bir Arapın tabii okuyuşu yahut onun gibi okuyan birinin okuyuşu eşitlenmiş olmaktadır. İşte buna bağlı olarak alimler, okuyucuların, “kırâatı Arab tarzından çıkarıp Arap olmayan/a'cemin tarzında okumayı” onların icat ettiği bid'atlerden biri olarak kabul eder ve bundan sakınmayı öğütlerler.⁵⁶ İbn Kuteybe: “İnsanlar (Araplar) önceleri Kur'an'ı kendi dilleri ile okurlardı. Sonra şehir halklarından ve Arap olmayan kimselerden bazı nesiller geldi. Bunlar Arap selikasına sahip değillerdi. Pek çok harfi hatalı telaffuz ettiler, değersizleştirip bozdular” demektedir.⁵⁷

Arapların Kur'an okuyuş tarzına biraz aşına olunduğu takdirde bize has veya Arap tarzında olmayan eda tarzı o kadar garip oluyor ki, Arapçayı Türkçe ile okuyor veya duyuyor gibi oluyoruz. Bir de kırâatımızı aşına olduğumuz sesler ve makamlara göre icra ettiğimizde, sanki bir musikî yapıtımızın seslendirilişine göre seslendirmiş olmaktayız. Sözü edilen tarzı

⁵³ Luhûn, lahin kelimesinin çoğulu olup birkaç manaya gelmektedir. Lahn, sözün fehvası, yani söylenme üslubu anlamındadır. “Sen onları (ehli kitabı) sözlerinin üslubundan tanırsın. (47/ Muhammed, 30) ayetinde bu manadadır. Sözü terennüm ederken nağme yapılması, uzatılmayacak yerde uzatılması, ifadenin bozulması anlamına gelen Tadrîb/ تطريب veya okuma esnasında sesi defalarca yükseltip alçaltma anlamına gelen tercî'/ ترجيع anlamındadır. Kırâatte tercî' ise harfleri tekrarlamaktır. Bir tecvid terimi olarak “okuyuşta hata yapmak” anlamındadır. Bu anlamların yanı sıra lahn, dil anlamına da gelmektedir. ان القرآن نزل بلحن قريش demek, kendi dili ile konuştu demektir. “Kur'an Kureyş lahni ile indi demek”, yani Kureyş dili, lehçesi ile indi anlamındadır. Özetle lahn, hata, dil, lehçe, anlamlarında kullanıldığı gibi ses ile kırâatı süsleme anlamında makam ve nağme anlamlarına da gelmektedir. (İbn Manzûr, Cemaluddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l- Arab*, Beyrut 1968, LHN md, XIII/379 vd; Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el- Ensârî, *el-Câm'i Li ahkâmi'l- Kur'an*, Beyrut, XVI/252; I/ 6-17; Hüsnî Şeyh Osman, *Güzel Kur'an Okuma*, s. 44-45; Abdülmecit Okçu, *agm*, s. 243 vd). Biz çalışmamızda bu kavramı daha çok fonetik, makam ve nağme anlamında kullanılmaktadır.

⁵⁴ el- Akrahâvî, *age*, s. 63; Muhammed Mekki Nasr, *age*, s. 21.

⁵⁵ el Hafeyân, A. M. Abdussem'i, *Eşheru'l-Mustalehât fî Fenni'l- Edâi ve'l- Kırâât*, Beyrut 2001, s. 18- 19.

⁵⁶ Ebû Zeyd, *age*, s. 10.

⁵⁷ İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilu Müşkili'l- Kur'an*, (şerh ve neşr: Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1973, s. 58.

pek çok imam ve müezziniimizden duyduğumuz kadar uzman olan okuyuculardan da duymaktayız.⁵⁸

Bunlardan sakınmalı, bilerek veya bilmeyerek Kur'an'ı oyun ve eğlenceye çevirmemeliyiz. Zira Kur'an bir şarkı değil, Allah'ın kelamıdır. Onun sözlerinin kalbe girmesi için sesi dengeli kullanmak, Allah'ın verdiği kadarıyla Kur'an'la sesi süslemek ve zorlamalara girmemek gerekir. Kur'an tilâvetini şarkıyı türküyü andıran veya hatırlatan kullanımlardan uzak tutmalıdır. Hatta bu son başlık altında sıkça kullandığımız uygun olmayan ses kullanımlarından sakınmayı âmir bir hadîs-i şerîf de vardır. Zayıf senedli de olsa alimler buna dayanarak hüküm vermişlerdir. Hz. Huzeyfe (ra)'ın rivayetine göre Hz. peygamber (as)' şöyle buyurmuştur: "Kur'an'ı Arab luhûnu ile okuyunuz". Arab luhûnundan kasıt, yukarıda da geçtiği üzere, Kur'an'ın, dilleri ile nazil olan Arab'ın tarzı üzere okunmasıdır.⁵⁹ Hadisle ilgili Taberânî'nin rivayet ettiği ziyade kısma göre de, "günahkâr kimselerin luhûnu ve onların sesleri ile okumak" yasaklanmıştır.⁶⁰ Yani bu, Kur'an'ı makamla okunan musiki yapıtlarının luhûnu ve seslerine benzeterek okumaktır ki, bunlar kırâatin ve tecvid ahkâmının makama feda edildiği okuma biçimleridir. Bu tür okuyuşlar haramdır. Hatta ifrat ve tefrit olmaksızın Kur'an'ı sahih olarak da olsa sırf bu makamlara göre okumak mekruh görülmüştür.⁶¹ Dolayısıyla geriye hadîs-i şerîfte geçtiği üzere Arap luhûnu ile okumak kalmaktadır ki bu ise Arap dilinin fonetiği ve tarzına göre okuma biçimidir ve gerçekleşmesi zor olan bir şey de değildir. Bazılarının savunduğu "Kur'an'ı her millet kendi musikî tarzına göre okumuştur. Nasıl ki bir Arab'ın İstanbul tarzı musiki cümleleri ile Kur'an'ı seslendirmesi hayli zor ise, başka milletlerin de Arap musikisinin nağmeleri ile seslendirmesi o ölçüde zor olacaktır. Bundan dolayı her milletin kendi musikisi ile okumaları en uygun olandır"⁶² şeklindeki iddiaya bakarak Kur'an'ı seslendirildiği formattan uzaklaştırmamak lazımdır. Bu iddianın doğru olmadığını kanıtı, internet ortamının oluşumundan sonra Arap tarzı okuyuşların dünyada hızla çoğalmış olmasıdır. İstanbul'da yetişen ve dünya Kur'an'ı Kerim okuma yarışmalarına katılarak derece alan hafızlarımızın çoğu Türk tarzı ile Arap tarzını birleştiren ya da sadece Arap tarzı ile okuyan hafızlardan

⁵⁸ İstanbul'da imamlık yaptığım dönemlerde namaz kılmak için camiye gelen bir kimse, müezzinlik yaptı ve namaz sonrasında da bir aşr-ı şerif okudu. Sesi güzel ve yüksekti. Okuduğu aşr-ı şeriften makam bilgisine sahip olduğu anlaşılıyordu. Aşr-ı şerifi kırâati esnasında meyan/geçkiler/makamdan makama geçişler yaptı. Hangi sanat musikisi yapıtı olduğunu hatırlayamıyorum ama, eğer bu zat yanımda olmasa ve Kur'an kelimelerini tam duymasam, bu sesin sahibi şimdi bestesi falanca kişiye ait şu şarkıyı okuyor, derdim. Kur'an bir şarkı gibi ancak bu kadar okunabilirdi.

⁵⁹ Muhammed Mekki Nasr, *age*, s. 12.

⁶⁰ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, (thk: Muhammed et-Tahhân), Riyad 1995, VIII/108, Hadis No: 7219; el-Hindî, Alâuddîn Ali, *Kenzu'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Halep ts, 1/606, Hadis No:2779.

⁶¹ Muhammed Mekki Nasr, *age*, s. 12.

⁶² Nuri Uygun, *Kur'an'ın Musikî ile Okunması*, <http://www.dinvehayatdergisi.com>

oluşmaktadır. Tercihimiz, şarkı türkü okuyuşundan uzaklaşarak, Kur'an'ı Arap fonetiği ve tarzına göre veya en azından ona yakın bir tarzda okumaktır. Bu anlamda Kur'an tilâvetinde orijinal ses ve tarz formatını oluşturmak için elbette ilgili kurum ve yetkililere görevler düşmektedir.

Sonuç

Arapça nazil olan Kur'an, Arap dili fonetiği içerisinde kalınarak ilk defa Hz. Peygamber (a.s) tarafından seslendirilmiştir. Tilâvetinin özel keyfiyeti sebebiyle o, sıradan Arapça bir metnin seslendirilmesinden öte bu dilin sahip olduğu özelliklerin en üst seviyede gerçekleştiği sistem içerisinde kalınarak okunmuştur. Söz konusu sistemin korunması anlamında daha ilk asırlardan itibaren kayıt ve müşafeheye dayalı tedbirler ihmal edilmemiştir. Buna rağmen tarihi süreçte hem harfler ve harfler arası ilişkiler, hem de Arap dili fonetiğinde ihmal, ifrat ve tefritlere düşüldüğü görülmüştür. Haliyle okunan Kur'an aynı Kur'an olmakla birlikte, icrasının keyfiyetinde farklılıklar meydana gelmiştir. Öyle ki, Arapların seslendirdiği ve alışık oldukları tarzın dışına çıkılarak yeni çevre şartlarının etkin olduğu yeni tarzlar üretilmiştir. Arap, Türk, Mağripli vs. tarzı gibi. Bu gelişme tilâvetin, Kur'an'ın ilk olarak seslendirildiği ve Arap fonetiğinin/luhûnunun hakim olduğu eda tarzından uzaklaşmasına sebebiyet vermiş ve beraberinde hangisi daha sahih diye, tarzlar arası münakaşaları başlatmıştır. Her yönüyle insanlık için rahmet olan Kur'an'ın tilâveti hakkında münakaşalara girmek bir kusur olup, onun vermek istediği mesaj ile bağdaşmamaktadır. Haliyle Kur'an'ın yöresel okunuş tarzları tashîh edilerek onun orijinal tarzına dönülmesi en doğru yoldur. Bu da Arap fonetiğinin hakim olduğu uzman bir Arap veya onun gibi birinin icra ettiği tarzıdır. En azından sözü edilen tarz ile diğer tarzlar arasındaki mahiyet farklılığına son verilmeli ve nitelik farklılığına indirgenmelidir. Yine bu anlamda kaynakların vurguladığı tecvid/sistem eksikliklerinin de telafi edilmesi gerekmektedir. Zor gibi görünen bu hususların gerçekleşmesi için, öncelikle bilinçlenmeye ve bu işle uğraşan yetkililerin gayretlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdulmecit Okçu, *Kur'an Tilâvetinde Ezgi*, Dînî Araştırmalar Dergisi, cilt 10, sayı 28, Mayıs Ağustos 2007.

Ahmet Madazlı, *Tecvid İlmi*, Kayseri 1994.

Ali Çiftçi, *Kur'an Okuyucularının Uygulamasında İttifak Sağlayamadıkları Bir Konu Olan İklâb'ın Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 32, 2011

Ali Rıza Sağman, *Sağman tecvidi*, İstanbul 1958.

- Alican Dağdeviren, *Kur'an'ın fonetik İ'câzı*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 20(2009/2).
- Atiyye Kâbil Nasr, *Ğâyetu'l- Murîd fî İlmi't-Tecvîd*, Kahire.
- Buharî, Muhammed b. İsmail el-Buharî, *Sahîhu'l- Buharî*, İstanbul ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el- Eşas, *Sünenü Ebî Dâvûd*, İstanbul ts.
- Ebû Muhammed, Mahmud b. Rafet b. Zulet, *Ahkâmu't-Tecvid ve't-Tilâveh*, Endülüs 2004.
- Ebû Zeyd, Bekir b. Abdullah, *Bideu'l-Kurrâ el- Kadîme ve'l-Muasırâh*, S. Arabistan 1990.
- el- Akrabâvî, Zeydan Mahmud Sellâme, *Esâlîbu't-Ta'lîm İndel-Kurrâ ve'l-Mukriîn*, Ürdün ts.
- el- Ferâhidî, Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l- Ayn*, (tahkîk: Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es- Sâmirâî), Beyrut 1988, I/4
- el- Gîsî, Mekkî b. Ebî Tâlip, *er-Riâyeh*, (tah: Dr. Ahmed Hasan Ferhat), Ürdün.
- el Hafeyân, A. M. Abdussem'i, *Eşheru'l-Mustalehât fî Fenni'l- Edâi ve'l- Kirâât*, Beyrut 2001.
- el- Hindî, Alâuddîn Ali, *Kenzu'l-Ummâl fî Süneni'l- Akvâl ve'l- Ef'âl*, Halep ts.
- el-Kârî, Molla Ali b. Sultan, (Aliyyu'l-Kârî), *el- Minehu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye*, ts.
- Eymen Ruşdi Suveyd, <http://www.youtube.com/watch?v=wGypTG6g8yU> (Erişim tarihi: 16 Nisan 2013).
- Eymen Rüşdî Suveyd, http://www.youtube.com/watch?v=_4hSi9iIIII (Erişim tarihi: 2 Nisan 2013).
- Eymen Rüşdî Suveyd, <http://www.youtube.com/watch?v=y9wXxAW5HX8> (Erişim tarihi: 16 Mart 2013).
- Faruk Beşer, http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Faruk_Beser/dinde-milliyetcilik/, (02-04.11.2012).
- Ğanim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâs fî İlmi't-Tecvîd*, Ürdün 2002.
- Husnî Şeyh Osman, *Güzel Kur'an Okuma*, (*Hakku't-Tilâveh*), (çev, Yavuz Fırat), Ankara 2005.
- Husnî Şeyh Osman, *Keylâ Nuhtie fi'l-İmlâ*, Cidde 2005.
- İbn Cezerî, Ebi'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*, (tah: Ali Muhammed ed-Dabba'), Beyrut ts.
- İbn el- Bennâ, Ebî Ali el-Hasen b. Ahmed, *Beyânu'l-Uyûb Elletî Yecibu En Yectenibehâ el- Kurrâu*, (tah: Ğanim Kadûrî el- Hamed), Ürdün 2001.

- İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu Müşkili'l- Kur'an*, (şerh ve neşr: Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1973.
- İbn Mace, Ebî Abdillâh Muhammed b. Yezîd el- Kazvînî, *Sünenu İbn Mace*, İstanbul ts.
- İbn Manzûr, Cemaluddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l- Arab*, Beyrut 1968.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el- Ensârî, *el-Câm'i Li ahkâmi'l- Kur'an*, Beyrut.
- Mehmet Akif Koç, *Kur'an Kıraatinde Türklere Özgü Mahalli Okuyuş Sorunu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 51:2 (2010).
- Mehmet Zihni Efendi, *el- Kavlu's-Sedîd fî İlmi't-Tecvîd*, İstanbul 1316.
- Muhammed Emin Efendi, *Umdetu'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân*, İstanbul 1287 Hicri.
- Muhammed es-Sadık Kamhâvî, *el- Burhân fî Tecvîdi'l- Kur'an*, Beyrut ts.
- Muhammed Hassan et-Tayyân, *İlmu'l-Esvât İnde'l- Arab*, Şam 1994, s. 3. Bu makale Şam'da çıkarılan "*Mecmeu'l-Luğati'l- Arabiyye*" isimli dergide yayınlanmıştır. Cilt: 69, sayı: 4, Teşrînu'l- evvel 1994.
- Muhammed Mekkî Nasr, *Nihâyetu'l- Kavli'l- Müffid*, Beyrut 2003, s. 13.
- Mustafa Atilla Akdemir, "*Zübdetu'l-İrfân*" Adlı Eserin Metodolojik Tanımı ve Tahlili, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999, s. 26.
- Müslim, Müslim b. Haccac el- Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, İstanbul ts.
- Necdet Çağıl, *Kıraat Olgusu Çerçevesinde Kur'an'ın Belağat ve Fonetik Yapısı*, İlahiyat Yayınları Ankara 2005.
- Nesâî, Ali b. Bahr en- Nesâî, *Sünenu'n-Nesâî*, İstanbul ts.
- Nuri Uygun, *Kur'an'ın Musikî ile Okunması*, <http://www.dinvehayatdergisi.com>.
- Safâkusî, Ali b. Muhammed en-Nûrî, *Tenbîhu'l- Ğâfilîn ve İrşâdu'l- Câhilîn*, (tashih: Muhammed eş-Şâzelî en-Nîfer).
- Sîbeveyh, Amr b. Osman b. Kanber, *el- Kitab*, (talik: İmîl Bedi Yakup), Beyrut 1999, IV/572 vd.
- Suâd Abdulhamid, *Teysîrurrahman fî Tecvîdi'l-Kur'an*, 2003.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el- Mu'cemu'l-Evsat*, (thk: Muhammed et-Tahhân), Riyad 1995.
- Tablâvî, Nâsiruddîn Muhammed b. Salim, *Murşidetu'l-Muşteğilîn fî Ahkâmi'n-Nûni's-Sâkineti ve't-Tenvîn*, (tah: Yahya Hilal es-Serhân), Bağdat 2002.

Yavuz FIRAT

Yasin Kahyaoğlu, *Arap Dili Fonetiki ve Telaffuz Problemi*,
<http://www.onlinearabic.net/forum/RTE>.

http://ar.wikipedia.org/wiki/سويد_رشدي_أيمن

http://ar.wikipedia.org/wiki/الشيخ_محمد_صلاح_الدين_كبارة